

הגליל - עלון מחוז הצפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

יוצא לאור על ידי ועדות הגליל העליון והתחתון ואזור העמקים
גיליון מספר 29, תמוז תש"ע, יוני 2010

המכללה האקדמית גליל מערבי

עם הגלילון

אנו שמחים להביא בעזרתה מעט מהממצאים והמסקנות של הסטודנטים-החוקרים - בני דור העתיד של האדריכלים וחוקרי האמנות והשימור בארץ, שיתחילו בקרוב להטביע את חותמם על נופי המורשת הבנויה שלנו.

לכותבים הצעירים הצטרפו חוקרים נוספים שעניין להם בשימור, ובעזרת כולם נוצר גיליון מיוחד זה, שהוא הצדעה לכשרונם של האדריכלים והמעצבים הטריים ולכוחם של "משוגעים לדבר" לחולל שינוי ביחסנו למורשת העבר.

מירב גר-רונו

בתי עם ובתי תרבות הם ממאפייני ההתיישבות היהודית בארץ מסוף המאה התשע-עשרה, ונראה שמעטים היישובים שלא תוכנן להם מוסד כזה מיומם הראשון. קיומם התפתחותם, מראשיתם ועד למלחמת ששת הימים, עוררו את סקרנותן של ד"ר אסתר גרבינר וד"ר עדינה מאיר-מריל מאוניברסיטת תל אביב, המנהלות עליהם מחקר מקיף. במסגרת המחקר תיעדו עשרות סטודנטים את העבר וההווה של המבנים ותכניהם, וכתבו על כך עבודות אקדמיות.

כאות הערכה לפעילות חשובה זו, ומתוך תקווה להחייאת בתי העם בארץ ולהשבתם ללב העשייה התרבותית והחברתית ביישובים, הזמינה מערכת "הגליליה" את ד"ר אסתר גרבינר להיות עורכת-אורחת של הגיליון הנוכחי.

בתי העם בארץ אסתר גרבינר

באדריכלות ארץ-ישראל, הקשור בחבל הטבור לשאיפותיה, פועלה ומוסדותיה של הציונות הסוציאליסטית. בתי העם, בתכנונם של טובים ונוודעים מבין אדריכלי היישוב והמדינה הצעירה, היו מקור לליכוד ולגאווה, ליצירה ולעשייה חברתית, אידיאולוגית ותרבותית.

אחת ממטרות המחקר היא העלאת בתי העם לסדר היום הציבורי והשימורי. בנייתם, שנמשכה עד לשנות השבעים של המאה העשרים, הלכה והתמעטה, ובמקביל החלו בשנים אלה נטישה והזנחה הדרגתיות של רבים מהם. שינויים בערכים ובאורחות החיים ודעיכת האידיאולוגיה המחוללת הותירו את בתי העם ריקים מתוכן. חלקם עברו שינויי התאמה לשימושים חדשים, שלא פעם פגעו בצביונם, ואחרים עומדים ככלי ריק, צוברים נזקים ונתונים לסכנת כליה. שימור ראוי של מבנים אלה מותנה בתכנים רלוונטיים חדשים שיימצאו להם, והמחקר שלו הם ראויים תלוי בתיעודם הדרושי. בגיליון זה נביא כמה דוגמאות מתהליך הלימוד והתיעוד שלהם. קריאה מהנה!

ד"ר אסתר גרבינר היא חוקרת ומרצה בבית הספר לאדריכלות ע"ש דוד צוריאלי, באוניברסיטת תל אביב.

והיה מועדון לקריאה ולהאזנה למוזיקה ומסגרת להשלמת השכלה; בה בעת שימש גם כבמה לאירועים תרבותיים וחברתיים, קפיטריה או מסעדה עממית.

מחקר על בתי העם בארץ כתופעה אדריכלית, חברתית ותרבותית, נערך בפקולטה לאמנויות ע"ש דוד ויולנדה כץ שבאוניברסיטת תל אביב. בראש המחקר, הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדעים, עומדות ד"ר עדינה מאיר-מריל ואנכי.

בניית בתי עם בארץ החלה כשהועתק אליה מרכז הכובד של הפעילות הציונית, ודוגמאות ראשונות להם מצאנו בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה.

מבנים-מוסדות אלה נבנו ביישוב העברי החדש באשר הוא: במושבות ובמושבים, בערים, בשכונות פועלים, בקיבוצים ובכפרים. הם נהגו ונבנו כביטוי לשאיפה ליצור תרבות עברית חדשה, ושימשו אותה. זה הוא פרק מובחר

מה יהיה לנו בית-העם בתל-אביב?

בית-העם יהיה מרכז לכל אנותו-מוסדותו והסתדרותו שיש להם אוסי של תועלת לאומית צבורית. הוא יושם מקום מניחה לעולים החדשים. שבו הם ירגישו את עצמם כקרבתי אחים.

בית-העם יהיה מרכז להשכלה עממית. בו יסודו הרצאות ושעורים מדע טורי ערב כערה. בקיץ ובחורף. כמרכז נשנים ספרותיים וכל מה שידומם את הנפש ויועיל לשמור החיים ולשכלולם. בית זה יהיה מקום נוס כללי לכל הבאות והותנים הצריים לשם עבודה תרבותית עממית.

הוא יהיה משען ללשון העברית. אשר תסמך בו יסודים שיעדישעה והתורו ללכות והעזרה את דבת העצית הלאומית.

בית-העם יהיה בית לכולנו. כיום ששעירו יפתחו לרעה. איש לא יהיה שריו בעקר הבריות איש לא ישאל את עצמו לאן. כי ידע הוא שיש לו בית שהבניה אליו חפשיה הוא ושבו מחכה לו עונת חותני שישכח את דאגותיו ואת עינותו מעמל היום.

בית-העם יבנה ע"י העם.

הועדה הוועית
לחקת בתי-העם בתל-אביב.

הצעתו של אחי סמקס להקים את הבית בן הבריו.
6 1926-6
53248

מקורו של מבנה בית העם, פרי צרכים ויוזמות של ציבור פועלים ותנועות סוציאליסטיות, הוא באירופה של הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה. היה זה מבנה אזרחי-רב-תכליתי שסיפק מקום להתכנסויות, דיונים והרצאות,

רוח צפונית שמעון צפירי, הרכז היוצא של מחוז הצפון במועצה לשימור

ניהול אירועים, כנסים וימי עיון ברמה ארצית, הכשרות מקצועיות, תכנון וביצוע מוצרים למרכזי המבקרים של המועצה והרחבת ההוצאה לאור "דקל". כל אלה הופקדו לאחרונה בידיו, וכאן המקום לעדכן שבימים אלה אני מתחיל להתמודד עם האתגרים החדשים האלה בתפקידי החדש, לאחר כארבע שנים של ריכוז מחוז הצפון במועצה לשימור. זו ההזדמנות לברך את מחליפי, אורי בן ציוני, ולאחל לו הצלחה רבה במילוי התפקיד.

המועצה לשימור גיבשה כמעט סופית את רשימת האתרים שיטופלו במסגרת פרויקט המורשת שאישרה הממשלה. במרחב הצפון מומלצים תשעה-עשר פרויקטים לשיקום ושחזור - מספר נכבד ביותר. המועצה, שחרטה על דגלה את המוטו "אל תדחה למחר את מה שאפשר לעשות היום", כבר החלה בעבודה בחלק מהאתרים - כפר גלעדי, משמר הירדן וחצר ניניו בטבריה. דברים רבים מתרחשים במחוזנו, כולל יצירת תחומים חדשים כמו

ועדה שמונתה לדון בתלונה כי בית העם המתוכנן אינו מרוחק במידה שווה מכל בתי הכפר, קבעה: "לדעתנו על החברים לוותר בנידון זה על השוויון ביניהם במספר הצעדים ולקבוע לבית העם את המקום הכי יפה בכפר..."

אנשי המושב, והיא כללה אולם התכנסות עם במה, ספרייה, חדר-קריאה, מזכירות ובנק. הבית נבנה בסגנון הבאוהאוס, מבטון מזוין עם קיר מילואה מלבנים, ותוכנו לו חיפוי עץ פנימי וחיפוי טיח מבחוץ. שטחו הראשוני היה כ-730 מטרים וסגנונו הפשוט ביטא את הערכים החשובים לאנשי המושב. קשיים כלכליים הביאו להכנסת שינויים במהלך הבנייה, כך שהמבנה שנבנה לא תאם את התכנון המקורי.

בסוף ספטמבר 1948 נחנך בית העם של כפר יהושע בהצגת תיאטרון הבימה "בערבות הנגב", בנוכחות 1,200 צופים. זה היה מבנה הציבור הגדול ביותר בעמק יזרעאל המערבי, ורוב תיאטרוני ישראל הופיעו בו. שנים רבות התקיימו בו אירועי התרבות של הכפר, כולל חגים משותפים, דיונים המוניים וגם אזכרות והתכנסות להלוויות. בית העם מוקם לצידו של בית-כנסת קטן, וסידור זה לא היה מקרי: לאנשי כפר יהושע החילוניים והסוציאליסטים היה בית העם מקור לגיטימיות תרבותית חדשה, לעומת בית הכנסת שייצג רעיונות אנכרוניסטיים.

למבנה המלבני המוארך של בית העם שני חללים מרכזיים - אולם גדול ועוד חלל התכנסות מתחת לבמת האולם, ששימש גם כמועדון. יש לו שתי חזיתות ארוכות ושתיים קצרות. הכניסה אליו הוגדרה באמצעות מרפסת עמודים מקורה שבאותה תקופה הרבו להשתמש בה במבני ציבור. אלמנט חריג הוא חצר קדמית מוקפת עמודים, כשהגישה למבנה הייתה בשני נתיבים שעברו בין שורות העמודים, לא ישירות למרכז החזית.

כבר ב-1949, כשנתיים לאחר בנייתו, הוחלל בביצוע שינויים ותוספות בבית העם. בראשית שנות השישים בוצעו בו שני שיפוצים מהותיים, חלקם הגדול על ידי האדריכל פרופ' יוחנן רטנר והמהנדס פרופ' יוסף אידלמן, ושיפוץ נוסף נערך בשנות השבעים. בעשרים השנים האחרונות בוצעו בו עוד שני שיפוצים, ואין ספק שהעיסוק הרב והמתמשך במבנה מבטא את חשיבות המוסד בעיני אנשי הכפר.

בשנים האחרונות נבנה בכפר יהושע מועדון חדיש, ומבנה בית העם משמש כבית ספר לקרקס.

רונה בראל היא סטודנטית שנה ה' בבית הספר לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי באוניברסיטת תל אביב. הטקסט נכתב במסגרת הסמינר "אדריכלות של בית העם ובית התרבות בישראל, 1920-1970", בהנחיית ד"ר עדינה מאיר-מריל. הכותבת מודה לעדנה תנחומא מארכיון כפר יהושע ולזירעאלה בלך מארכיון נחלל על עזרתן הרבה.

סיפורו של בית העם בכפר יהושע - מושב שהוקם ב-1927 ונקרא על שם יהושע חנקין - הוא גם סיפור התגבשותה של חברה בימי טרום המדינה. אנשי המקום הקדישו תשומת לב רבה לחיי החברה וראו עצמם

כיוצרי תרבות ומורשת חדשות. בית העם - שיהושע חנקין יזם את הקמתו והקצה בעזבונו כסף להקמתו - היה המקום שבו רצו לבטא זאת. כפר יהושע תוכנן על ידי ריכארד קאופמן במבנה בסיסי עגול, בדומה לנהלל, שאותו תכנן כמה שנים לפני כן. בחלקו הפנימי של העיגול תוכננו מבני הציבור ובהיקפו המשקים החקלאיים. אך בניגוד לנהלל, שכל צירי התנועה שלו מתנקזים למרכז, בכפר יהושע יש שתי שדרות מרכזיות המסתיימות בכיכרות מלבניות. קאופמן השאיר מקום לבית-עם בנקודה הגבוהה ביותר בכפר, על הציר שלאורכו מוקמו מגדל המים ובהמשך גם האנדרטה. בית העם הראשון של כפר יהושע היה בצריף ששימש למגורי המתיישבים הראשונים. הוא הועבר לראש הגבעה והיו בו מזכירות, כיתות לימוד וצרכנייה, ולאחר מכן אירועים חברתיים ואסיפות. מאוחר יותר שימש בית האריזה של הכפר כמקום התכנסות, אך הפעילות הגוברת ביישוב חייבה בניית מקום כינוס אחר, מתאים יותר. ב-1934 החלו לדון בהקמת בית-עם בתרומת חנקין. העובדה שמיקומו המתוכנן של המבנה לא היה במרחק שווה מכל בתי היישוב הביאה לתביעה לשינוי המיקום, והנושא הועבר לוועדת בדיקה. זו קבעה בספטמבר 1936: "לדעתנו על החברים לוותר בנידון זה על השוויון ביניהם במספר הצעדים ולקבוע לבית העם את המקום הכי יפה בכפר, וזה הוא בלי ספק המקום אשר האדריכל קאופמן קבע...". בית העם תוכנן בהמשכים בשנים 1935-1947, ונבנה בשנים 1947-1948. התכנון הראשוני היה של קאופמן, ואחריו המשיכו האדריכלים אריה שרון, גדעון קמינקא ופרופ' יוחנן רטנר. את הפרוגרמה למבנה כתבו כנראה

סיפורם של אולמות המופעים בקיבוצים ציפי שילה

הקיבוצים שכרו לתכנון האולמות שבנו את מיטב האדריכלים, ורבים מהמבנים שתוכננו על ידם הם מיצירות המופת של אדריכלות תקופתם בארץ

והופעות מחול של מיטב הלהקות המקצועיות. עם זאת, אולמות אלה נועדו גם לצרכים פנימיים של הקיבוץ, כמו להקרנת סרטים, כנסים וטקסי חגי החורף. לעיתים הם נדרשו לשמש גם כחדרי התעמלות וספורט, או להכיל פינוט זיכרון. שפע השימושים יצר אולמות רב-תכליתיים. חגיגות הפסח, הכוללות סעודה, העמידו בפני האדריכלים בעיה מיוחדת, והצורך להציב שולחנות באולם שרצפתו מדורגת הניב גם הוא פתרונות יצירתיים. ניתן לומר כי הרב-תכליתיות והצרכים המיוחדים הולידו אולמות בעלי מבנה פנימי ייחודי.

הקיבוצים שכרו לתכנון האולמות את מיטב האדריכלים שפעלו בארץ, ביניהם אריה שרון, שמואל מסטצ'קין, יוחנן רטנר, שמעון פובזנר, שמואל ביקלס, דוד בסט, דן איתן, יצחק מור, שלמה גלעד, שלמה אלמוזנינו ועוד רבים וידועים. רבים מהמבנים שתכננו הם מיצירות המופת של אדריכלות תקופתם בארץ.

במהלך השנים, בין השאר בשל חוסר היכולת לתחזק את האולמות, הועברו כמה מהם לרשות המועצות האזוריות, שופצו והם ממשיכים להיות

החולף ליד קיבוץ עין השופט אינו יכול שלא להבחין במבנה היפה והמיוחד, הבולט בגודלו, בכניסה לקיבוץ. מבנה זה, בעל הגג הקשתי, הוא אולם מופעים שתוכנן על ידי האדריכל שמואל מסטצ'קין ונבנה ב-1957. בשנה זו עדיין אכלו חברי עין השופט בצריף, אך כשצריך היה להכריע מה יעשה בכספי השילומים שקיבלו, גברה דעתם של מי שסברו ש"תרבות קודמת לנוחיות בשעת האכילה".

מסתבר שלא רק בעין השופט חשבו כך. בקיבוצים רבים נבנו אולמות מופעים גדולים ומשוכללים, הראשון שבהם היה "בית הרשל" בקיבוץ גבת, שנבנה ב-1937, ועד סוף שנות השישים נבנו אולמות בעוד כשלושים קיבוצים. אין מדובר באולמות הקטנים ושטוחי הרצפה שנועדו לצרכי החברים, אלא באולמות גדולים שרצפתם משופעת ולהם במה גדולה ומצוידת המתאימה להופעת תיאטרון מקצועי. בניית אולמות כאלה בקיבוצים מעידה על הצמא הרב לתרבות - לא רק לזו העממית שנוצרה בקיבוצים, כי אם ל"תרבות גבוהה", דהיינו הצגות תיאטרון, קונצרטים

פעילים עד היום. בדרך כלל נשמרה בשיפוץ חזותו החיצונית של הבניין, אך ייחודו הפנימי נעלם. כזה הוא המצב, לדוגמה, בקיבוצים יגור, יפעת, עין חרוד מאוחד, גן שמואל ועין השופט. רוב האולמות עומדים היום ללא שימוש, נתונים להזנחה והתפוררות. קיבוצים אחדים מנסים למצוא להם שימוש חליפי, מה שגורם לעיתים לשינויים בפנימיותם ולפגיעה בחיצוניותם. נראה שקשה לעצור את התהליך, ובכל זאת יש להתגייס ולשמר ולו חלק מן המבנים הללו, בזכות הערך האדריכלי וההיסטורי שלהם.

ציפי שילה לומדת לתואר שני בחוג לתולדות האמנות באוניברסיטת חיפה. מחקרה עוסק באולמות מופעים בקיבוצים בשלושת העשורים הראשונים לבנייתם, והוא נערך בהנחיית ד"ר אסתר גרבינר מאוניברסיטת תל אביב וד"ר יוני אשר מאוניברסיטת חיפה.

האדריכל דן איתן תכנן למושב "מרכז אזרחי" שמטרתו עידוד תושבי המקום ליצירת חיי תרבות עצמאיים, אך אנשי המושב לא שותפו בתכנון ולא נבדקו צרכיהם ורצונותיהם

התברר שתושבי המקום אינם מצליחים להפעיל את אולם התרבות, והפונקציות השונות שבמתחם החלו לגווע. כיום עומד המבנה נטוש ברובו, וחוף מאגף אחד הנפתח בימי זיכרון הוא אינו פעיל. בבית העם העוזב מקננים יונים ושאר בעלי כנף, בעוד בריכת השחייה מכוסה בצמחייה. ייעודו של המתחם כמעט שנשכח, ועם זאת - מאחר שהוא ניצב בכניסה ליישוב, איש אינו יכול להתעלם מהפצע הפתוח שהפך למפגע סביבתי. יש אומרים כי הוא מייצג את מצב התרבות בפריפריה ואף את מצב ההתיישבות הפריפריאלית כולה.

ברוטליסטי ומייצג, לטוב ולרע, את הלך הרוח של החברה הישראלית באותה עת. הוא

צילום: מיכאל יעקבסון

החיסרון המרכזי של המתחם הוא חוסר גמישותו, המקשה על התאמתו לשינויים שחלו בהרגלי התושבים ובמסגרת הכספית המוקצית להחזקתו. גם אותו, כמו את רוב בתי העם הפרושים לאורכה ולרוחבה של ישראל, יש לבחון מחדש. המבנים המונומנטליים ניצבים ביישובים כנקודות ציון שלא ניתן להתעלם מהן, ובחינה פרטנית ודיון מעמיק עשויים להשיב להם את החיות, תוך שמירה על הערכים שהם מייצגים.

מיכאל יעקבסון הוא אדריכל במשרד פיטלסון, שילה, יעקבסון אדריכלים, סטודנט לתואר שני במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת תל אביב וכותב על אתרי תרבות נשכחים בארץ ובתור "חלון אחורי".

מתאפיין בשימוש רב בבטון חשוף, ובשונה מהברוטליזם המוקדם, שהסתיים ב-1967, יוצר מסה גדולה וכוללת המשרה כבדות ואטימות ומקרינה כוח ועוצמה על סביבתה. אופי המבנה מנוגד לזה של בתי המגורים המקיפים אותו, שהוקמו החל משנות החמישים: בתים קטנים, בעלי טיפולוגיה פשוטה ומטויחת המסתיימת בגג רעפים אדמדם. ביצירת הניגוד ביקש איתן לחזק את מעמדו של האתר כלב היישוב וכבית היוצר לחיי התרבות שלו.

בתוך זמן קצר מסיום בניית המרכז האזרחי

במושבים ירדנה ובית יוסף, השוכנים זה לצד זה בבקעת בית שאן, סמוך לגבול ירדן, יש שני אתרים מוזנחים שמצבם מחייב שיפוץ ושיקום: בית הביטחון בבית יוסף, ששימש את ראשוני המתישבים וננטש במלחמת העצמאות, עליו סופר בגיליון מספר 18 של "הגלילה", ו"המרכז האזרחי" בירדנה, שהוקם ב-1971 למען שני המושבים ומכיל כמה פונקציות. שניהם היו חלק ממבצע שיזם האגף לבנייה כפרית במשרד השיכון, להרחבת יישובי ספר. התכנית הלאומית כללה הרחבת מבני המגורים, הוספת חדרים מוגנים לכל יחידה והקמת מבני ציבור. האדריכל דן איתן קיבל את הטיפול

בשבעה יישובים בבקעת בית שאן, בכללם המושב ירדנה. הוא תכנן למושב "מרכז אזרחי" (בית עם) שכלל אולם מופעים, מרפאה, מועדון, בריכת שחייה ומרכז ספורט. המטרה הייתה לעורר את תושבי המקום ליצירת חיי תרבות עצמאיים, אלא שהם לא שותפו בתכנון ולא נבדקו צרכיהם ורצונותיהם.

איתן, שעבד בתחילת דרכו במשרדים של האדריכל זאב רכטר והאדריכל דב כרמי, השקיע במתחם בירדנה מחשבה רבה. בהתאם לאופנה ששלטה אז, סגנון הבנייה הוא

בית עליית הנוער באלונים תמר מפר

במלאת 25 שנה לעליית חברת הנוער הראשונה לארץ יזם קיבוץ אלונים, שנוסד על ידי בוגריה, את הקמת בית עליית הנוער בקיבוץ, למען צרכי התרבותיים והחינוכיים וכדי לשקף "בתצוגה ובדוקומנטציה את תולדות מפעל עליית הנוער והישגיו"

לקשור את המגדל למבנה החדש, ושילבוהו ברחבת הכניסה המרוצפת. אבן הפינה לבניין נורתה בסוף מארס 1959; חנוכתו נערכה בשלבים ורק בשנת 1966 הושלמו כל חלקיו, על שטח של כ-750 מ"ר. הוא נבנה משלושה מפלסים היושבים על מדרון הגבעה ונצמדים לקרקע, כשפניהם לדרום, אל נוף רחב ידיים של שדות הקיבוץ והעמק. האגף הצפוני כלל ספריה וחדרי קריאה ותרבות, ושטח גדול הוקצה לתערוכת עליית הנוער.

מהקמתו הפך בית עליית הנוער למרכז תרבותי פעיל וחשוב באלונים ולשם-דבר באזור כולו. משנות השבעים הוא עבר שיפוצים שונים, אך בינתיים נבנו בקיבוץ בריכת שחייה, חדר-אוכל ומועדון חדש, ורוב אירועי התרבות הפנימיים עברו אליהם. באזור נבנו אולמות ספורט חדישים יותר, והשימוש באולם הצטמצם. גם האגף הצפוני איבד את תכניו עם השנים: המועדון לחבר נסגר, הספרייה וחדרי הקריאה הועברו למבנה אחר ותערוכת עליית הנוער מונחת באחד ממחסני הקיבוץ. בית עליית הנוער מושכר היום, ותפקודו החברתי והתרבותי (למעט פעילות ספורטיבית) פסק לגמרי.

תמר מפר היא סטודנטית בשנה החמישית בבית הספר לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי באוניברסיטת תל אביב. הטקסט נכתב במסגרת הסמינר "זהויות ואדריכלות, מקרה מבחן: בתי עם בארץ ישראל", בהנחיית ד"ר אסתר גרבינו.

מודרניסטי התואם בקוויו הנקיים והאופקיים את הסגנון הבינלאומי נטול הקישויות. שימוש רב נעשה בבטון חשוף, האופייני לבנייה בארץ בשנות החמישים, לצד אבן פראית מהאזור שהדגישה את הקשר של המבנה לקרקע שעליה הוא עומד. נעשה גם שימוש חדשני בטכנולוגיות ואמצעי ייצור, למשל קורות תקרת האולם, שנוצקו מבטון דרוך. אחד מהפתרונות לאתגר של אולם ספורט שהוא גם בית תרבות היה תכנון הגג כך, שאפשר יהיה לקיים עליו כינוסים והתקהלות כשמזג האוויר מאפשר זאת. בחלקו הצפוני של האולם נבנה יציע ששימש גם כבמה מוגבהת. הוא תוכנן גם להקרנת סרטים, אך החברים נאלצו להביא להקרנות כסאות מהבית, כי חסרו מקומות ישיבה (תחילה נקבע כיסא קבוע לכל חבר).

חלק מהותי מתכני הבית מילאה תערוכת הקבע על עליית הנוער, שנבנתה ועוצבה במיוחד לבניין זה על ידי חבר הקיבוץ, הצייר דן גלברט. התצוגה הובלטה בכל בקשה לתרומה, ואכן בזכותה תרמו חברות כמו צים, סולל בונה, תנובה, דגון, המשביר, אגד ורסקו להקמת הבניין.

ממדיו הגדולים של המבנה המתוכנן וייעודו כאולם ספורט אזורי חייבו מציאת שטח מתאים בעבורו. מאחר שבמרכז הקיבוץ לא הייתה חלקה מתאימה, נבחרה קרחת יער על גבעה בשולי המזרחיים, ליד מגדל המים ההיסטורי. האדריכלים החליטו

אלונים הוקם על ידי בוגרי הקבוצה הראשונה של עליית הנוער (חברת הנוער א'), שהתחנכה בעין חרוד מראשית 1934. הם התאחדו עם אנשי "קבוצת הרועים" שיישבו בקרית חרושת, ובהמשך קלטו קבוצת עולים מפולין ואחר כך גם יחידים וקבוצות מגרמניה, מפולין, מבני הארץ, מאיראן ומעיראק.

באוקטובר 1938 הונחה אבן הפינה בנקודת הקבע של אלונים, על גבעה ב"קוסוקוס עלית". במאי 1939 נחנך חדר האוכל, ועל תפקידו התרבותי אפשר ללמוד מהרישום ביומן הקיבוץ: "...עד שיהיה לנו חדר תרבות, הרדיו יצטרך לעמוד בחדר האוכל".

בעשרים השנים הראשונות לא נמצאו באלונים משאבים להקמת בית-תרבות, אך כשבשנות החמישים החלו חבריו לקבל שילומים מגרמניה, הוחלט להקצות יותר ממחציתם להקמת מבנה מתאים. לכך הצטרפה ב-1960 גם ההזדמנות של מלאת 25 שנים לעליית הנוער ומאה שנים להולדתה של הנריאטה סאלד. שילוב הנסיבות הביא להחלטה על הקמת "בית עליית הנוער" באלונים, שנסמך בחלקו הגדול על תרומות של מוסדות ציוניים וידידי עליית הנוער בעולם. לתכנון המבנה נבחרו האדריכלים זיוה ארמוני וחנן הברון מהמחלקה לתכנון של הקיבוץ המאוחד. הם תכננו את בית עליית הנוער בסגנון

בית העם של נהלל נבנה בראשיתו גם כבית-ביטחון, אך שמואל זיין הדגיש דווקא את תפקידו התרבותי: "הננו בונים מרכז לתרבות, להגנה בפני הבערות והשנאה. מרכז תרבותנו הוא בשדות הירוקים, שם הננו באים לידי ביטוי"...

בסוף 1940 הופקע בית העם על ידי הצבא הבריטי להחסנת חומרי דלק, ועם השבתו לרשות נהלל, ביוני 1944, הוחלט לשפצו ולהשלים את בנייתו. ב-1946 נחנך המבנה השלם, שנוספו לו יציע, חדרי מדרגות וחדר למכונת הקרנה. השלמת הבנייה הבליטה את עיצובו הדינמי והאקספרסיבי, ברוח האדריכלות המודרנית של קאופמן. תכנונו הפשוט והמאופק הדגיש את העוצמה שבו, במיוחד על רקע סביבתו הצנועה והפונקציונלית. מיד עם חנוכתו הפך הבית למרכז תרבות אהוב ומוערך לתושבי נהלל ולכל אנשי העמק.

לקראת שנות השישים השתנה יחסם של אנשי הכפר, בעיקר של בני דור המייסדים, לבית העם. גודלו והמונומנטליות שלו, שהיו מקור לגאווה בשנותיו הראשונות, הפכו לו לרועץ, והוא נתפש כלא-מתאים לסביבתו וכמי שאינו משקף יותר את אופי החברה בנהלל. באותן שנים החל לפעול ביישוב מועדון ותיקים, שב-1961 נבנה לו בניין מיוחד. מאז ועד היום הוא משמש כמועדון התרבות של הכפר, וכולל חדר הנצחה לנופלים במערכות ישראל.

מעניינים במיוחד היחסים בין בית העם של נהלל לבית הכנסת של היישוב, וההתפתחויות שחלו במעמדם עם השנים. מייסדי המושב, שהיו ברובם אנטי דתיים, לא נזקקו לבית-כנסת ויצרו לעצמם חגים ומועדים חלופיים, כמו למשל חג העלייה על הקרקע. בכפר נבנה, ביוזמת אחד מהורי החברים, בית-תפילה קטן ליד המקום שבו הוקם אחר כך בית העם, אך לא הוא שימש כאוהל המועד של נהלל אלא בית העם. גם לאחר בניית בית הקבע המרווח שלו לא התייחסו חברי נהלל לבית הכנסת כאל מבנה ציבור רשמי.

היום עומד המבנה הצנוע של בית הכנסת, שהיה ועודנו נחלתם של מעטים בחברה המושבית, לצד בית העם הגדול. בעבר הוא התגמד לצד הבניין המרשים, אך בעוד שבית הכנסת מטופח עדיין על ידי עדת המתפללים הקטנה, עומד בית העם בחורבנו, כביטוי מוחשי לשבר העמוק שחל בתפיסה העצמית ובתרבות של ה"יהודי החדש", מקים המושב. לאחרונה, ביוזמת הכפר, המועצה האזורית והמועצה לשימור, נכתבת פרוגרמה לשיקום והחייאת בית העם (סיפר על כך אילן בן יוסף בגיליון מספר 24 של "הגלילה"), ובימים אלה מתחילות העבודות במקום.

האדריכלות טליה קאופמן סיימה לאחרונה את לימודיה באוניברסיטת תל אביב. הטקסט נכתב במסגרת הסמינר "זהויות ואדריכלות, מקרה מבחן: בתי עם בארץ ישראל", בהנחיית ד"ר אסתר גריבניר. הכותבת מודה לילזרעאלה בלוך ולצילה רובינשטיין מנהלל.

תכנון נקודת הקבע של מושב העובדים נהלל, ב-1921, הושפע מצורתה האליפטית של הגבעה שעליה ישב. ממנה צמח הרעיון של כביש טבעתי הסובב את מרכז הכפר, כשמחוץ לו החלקות החקלאיות ובתוכם בתי המגורים ושירותי המשק והחברה. תכנון "סגור" זה, שאינו מאפשר הקמת יחידות נוספות, הועדף גם על ידי המוסדות המיישבים, שרצו לגרום באמצעותו לדור ההמשך לפנות בעתיד להתיישבות חדשה. לפי תכניתו המקורית של ריכארד קאופמן מתנוססת במרכז הכפר, בראש הגבעה, קבוצת מבני ציבור, ולרגליהם בתי בעלי המלאכה והמורים, שסביבם טבעת בתי המתיישבים. למרות שבנהלל התהוותה חברה של אנשים צנועים, שהשקיעו את עצמם בעבודות המשק, זו הייתה גם חברה צמאת תרבות. "מבנה הציבור" הראשון שהקימה - אוהל גדול שכונה "האוהל האדום" - המה כל ערב מאסיפות, הרצאות ואירועי תרבות. מאוחר יותר הוא הוחלף ב"צריף הגדול", שכונה "האורווה" בגלל תפקידו הקודם. כשהתחילו תיאטראות הארץ להגיע למושב נבנתה במה ארעית להצגות תחת כיפת השמים.

בית העם לאחר שיפוץ, 1946. מקור: ארכיון נהלל

ב-1925 נחנך בנהלל בית-ספר חקלאי לבנות, שהיה לו תפקיד חשוב בחיי התרבות של המושב. בזכות קשריה הרבים של חנה מיזל-שוחט, המנהלת, הוא הפך לאתר מרכזי של היישוב היהודי, ועד לסוף שנות הארבעים התקיימו בו פגישות מדיניות, קבלות פנים וסעודות חגיגיות למבקרים בנהלל.

ב-1929, לאחר מאורעות תרפ"ט, החל קאופמן לתכנן בית-עם למושב, שבגלל המצב הוגדר גם כאתר לריכוז אוכלוסייה לא-לוחמת ולמתן שירותים חיוניים בזמן חירום. זה לא היה ייעוד שכיח לבית-עם, אך בתי ביטחון נבנו באותה תקופה בכל הארץ, והיו בהם כמה שתוכננו גם כבתי עם. בפועל, המצב הביטחוני במושב לא הצריך אף פעם שימוש במבנה כבית-ביטחון, אולם הוא מילא תפקידים אחרים במערך ההגנה של נהלל. בגלל החיפזון של בנייתו, נחנכו ב-1931 רק האולם המרכזי שלו, הבמה, המרתף, המרפסת הקדמית והקורות הסובבות אותם מבחוץ. הבנייה מומנה במלוואה על ידי הסוכנות היהודית, מתקציב מיוחד לבתי ביטחון. קירות המבנה לא טויחו ולא סודרו, ורצפתו הושארה כציקת בטון פשוטה. ריחוטו היה צנוע ובסיסי, אך בטקס הנחת אבן הפינה הדגיש שמואל זיין דווקא את תפקידו התרבותי: "הננו בונים מרכז לתרבות, להגנה בפני הבערות והשנאה. מרכז תרבותנו הוא בשדות הירוקים, שם הננו באים לידי ביטוי"...

ממדף הספרים שלי יוני גדעוני

זאב ענר (עורך), סיפורי בנים - סיפורים של ילדים בארץ, ההג'לילה, הוצאת אורבך ומשרד הבטחון, 1989

גם הפעם אני חורג ממנהגי לכתוב על ספר חדש, כדי להתאים את נושא הסקירה לנושא המרכזי של הגיליון הנוכחי - מבני ציבור ובתי עם. המבנים ש"סיפורי בנים" סוקר נבנו החל מימי העלייה הראשונה ועד למלחמת העצמאות, והסקירות נכתבו בידי מיטב אנשי ידיעת הארץ. פרקי הספר ערוכים לפי אזורים גיאוגרפיים, מה שיוצר אפיון של אזור או יישוב על פי המבנים הייחודיים לו. כך, למשל, אפשר "לבקר" בפרקים על ירושלים ומוצא, הגליל והעמקים, תל אביב-יפו ואזור השפלה. רוב הספר עוסק בבתי פרטיים, אך הוא מזכיר גם מוזיאונים ואתרים כמו חצר כנרת, מחנה המעפילים בעתלית, בסיסי צה"ל ועוד. יש בו תצלומים יפים של הבתים הנסקרים ומפה ברורה ובהירה. כבן למשפחות בק ורוקח קראתי שוב את הפרק על בית הכנסת "תפארת ישראל" (בעמודים 20-23) בירושלים, והרהרתי כמה טוב היה לו היה גם הוא משוקם ומשוחזר, כפי ששוקם לאחרונה בית הכנסת "החורבה", בו טיילתי רבות בנעורי.

למרות שמדובר בכותר ותיק - לדעתי הוא אחד מהספרים הטובים בתחומו, בעיקר בגלל הקו הסיפורי שלו. אני ממליץ לחזור אליו ולהינות ממנו.

ציורים עולמיים של זאב פינקלשטיין (1911-1983) התגלו לא מזמן ומוציגים עד סתיו 2010 באתר "חומה ומגדל" בגן השלושה

הגדולות במשק. אחת מהפרסומות הידועות שיצר הייתה "סבון לתינוק שָמָן". המודל לדמות התינוק המצויר היה בנו, דני, והיא הפכה ברבות הימים לפרט נוסטלגי המעיד על תרומתו של פינקלשטיין לתרבות העיצוב בישראל.

הציורים בתערוכה מתעדים את ימי החומה והמגדל, כשהדריכות והמתח ניכרים בפני השומרים. כן מצוירים, לעתים בכובד ראש ולעתים במבט מחויך, חברים בעבודתם ובשעות הפנאי. התביעה הכללית ליצרנות קיבלה ביטוי בציור שבו פונה החבר יוסף יוגב לאווזים שבמימי האסי וקורא: "בשם היושר והמצפון הקיבוצי, הטילו ביצים!" ציורי הנוף הפסטורליים מציגים את עמק בית שאן כנווה מדבר, אך לאמתו של דבר הוא היה אז שומם, ומי הנחל שטרם נוקזו נקוו בביצה גדולה. עדות למלחמה ביתושים ניתן למצוא בקריקטורה שיצר פינקלשטיין לכבוד הסניטרית-החברה מינקה לוז.

בין המבקרים בתערוכה היו גם קרובים של הצייר מצד אשתו, משפחה דתית ששמרה בידיה תגלית נוספת: הגדה של פסח (חילונית מאד מאד...), שהוצאה בשנת 1944. חתימת המאייר אינה מופיעה עליה, אך לדברי המשפחה מדובר בפינקלשטיין.

אני ממליצה לקוראי "הגלילה" לבקר בתערוכה וליהנות מאיכויותיה המיוחדות.

יוני צין היא המנהלת והאוצרת של אתר "חומה ומגדל" ומוזיאון "עקבות בעמק" בגן השלושה.

בין מקימי קיבוץ תל עמל (ניר דוד), ראשון יישובי חומה ומגדל, בסוף 1936, היה חלוץ צעיר בשם זאב ווק פינקלשטיין. לפני עלייתו למד ציור בפולין, ובקיבוץ תיעד בשעות הפנאי המעטות שלו את הימים מלאי התעוזה והחזון: העבודה הקשה, השמירה וההווי החלוצי. חמש שנים חי וצייר בניר דוד, עד שעזב עם אשתו מלה את המקום. ציוריו נשארו בארכיון ואף הוצגו פעם בחג הקיבוץ, אך עם הזמן נשכחו.

כשהחלטתי, יחד עם טלי פרג, האוצרת של מוזיאון "עקבות בעמק" בגן השלושה, להפיק תערוכה של ציוריו, התחלתי להתחקות אחר עקבות המשפחה. בקיבוץ לא נותר את מי לשאול, וקצה חוט היה ציור של ילדה קטנטונת - אפרת זיו, בתם של ידידי המשפחה.

היא ידעה שעברו לחיפה, ובעקבות המידע פניתי למוזיאון העיר חיפה, למרשם התושבים, למשרד הפנים ואפילו לתכניתו של ירון אנוש ברדיו... אבל החוט נשאר קרוע. ממש במקרה נודע לי כי שם המשפחה שונה לפלד, וכך הגעתי אל בנו של הצייר, פרופ' דני פלד מאוניברסיטת חיפה. מסתבר שפינקלשטיין פתח סטודיו לגרפיקה בחיפה, שם עיצב פרסומות לחברות

בית העם בקרית חיים מיכל אבישר

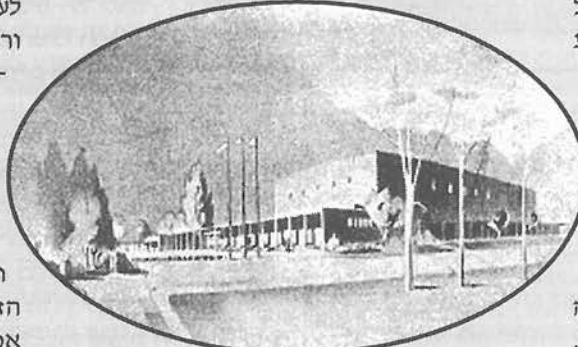
כמה ממיסדי קרית חיים, החילונים במובהק, סיכלו את תפילת ראש השנה בשנתו הראשונה של היישוב. דירקטוריון הקק"ל "העניש" אותם בבניית בית-כנסת ובמינוי רב לשכונה, אך בית העם הוא ששימש כבית-כנסת בעת הצורך

הנופלים ופארק ציבורי המקיף אותם. כשהושלמה ב-1952 בניית האולם החדש, עם אלף כסאותיו, הוא היה הגדול מסוגו בארץ. ב-1954 נהרס בית העם ה"קיצוני", שתפקידו תם לעומת הצריף הצנוע היה המבנה החדש גבוה ורחב מידות, כיאה ליישוב של חברי הסתדרות - הארגון רב הכוח של תקופת היישוב. הוא התבלט בצורתו המרשימה ובחזית הפורטיקו הקלאסית שלו, כשהחומרים הפשוטים שמהם נבנה משווים לו מראה ייצוגי ועממי כאחד. המבנה חולק לשני חלקים נפרדים - הכניסה וגוף האולם, והתנשא לגובה חמש קומות. בסימטריות שלו הזכיר מקדש יווני: הפרופורציה המבלבנית, אכסדרת העמודים והכניסה מפואה בגובה אדם לחלל האולם הגבוה והמרשים. הוא השרה על הבאים בשעריו חגיגות נפרדת מחיי היום-יום, אך גם הרגשת בית.

עם השנים ירדה קרנו של בית העם, ובשנת 1994 הוא הוסב ל"תיאטרון הצפון". למרבה הצער, מתכנני השיפוץ לא הפנימו את ערכיו האדריכליים, ומהצורות הגאומטריות המופשטות והמינימליסטיות שלו, בעלות האופי המקומי, יצרו מין הכלאה של צורות קלאסיות עם מוטיבים קישוטיים היפר-מודרניים. היום, בשמו החדש, הוא מוכר לחברה המפעילה אולמות תרבות.

מיכל אבישר היא אדריכלית, בוגרת בית הספר לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי באוניברסיטת תל אביב. חתקסט נכתב במסגרת הסמינר "זהויות ואדריכלות, מקרה מבחן: בתי עם בארץ ישראל", בהנחיית ד"ר אסתר גרבינר.

מיסדי השכונה היו חילונים ששאפו לעצב תרבות עברית לא-דתית. בשנה הראשונה סיכלו כמה מהם את תפילת ראש השנה ביישוב, ודירקטוריון הקק"ל החליט "להענישם" בבניית

בית-כנסת בשכונה. אבן הפינה לו הונחה מיד, אך הוא עמד במשך שנים לא גמור.

עם הקמת הקריה הוכרז צריף עץ כבית-עם. הוא נקרא בית העם "הקיצוני", ושימש לכל הצרכים החברתיים - בית-ספר ואולם-התעמלות, מקום כינוס לאסיפות ובית-קולנוע. בשחרי שבתות וחגים גם העמיד פנים של בית-כנסת... עם התפתחות השכונה התקשה הצריף להכיל את כל באיו, וב-1946 כתבו התושבים פרוגרמה למבנה חדש - מרכז תרבות לתושבי הקריה והסביבה. מגרש של תשעה-עשר דונם בקרית חיים המזרחית הוקצה בעבורו, ויוני-גיתאי ומנספלד תכננו קומפלקס שכלל אולם, בית-קפה ומועדון, בית-ילדים, אמפייתאטרון, ספרייה ואולם-קריאה, מוזיאון ובית ספר למוזיקה. מכל אלה נבנו לבסוף רק בית-עם, אנדרטה לזכר

שכונת העובדים שהוקמו בארץ מראשית שנות העשרים נועדו לשחרר את הפועל העירוני מנטל שחר הדיירה הגבוה, לשפר את תנאי המחיה שלו וליצור יישובים המתאימים למעמד העובד. קרית חיים, הגדולה שבשכונות אלה, תוכננה החל מ-1928, לאחר שממשלת המנדט הקימה את בתי המלאכה של הרכבת מצפון לחיפה והוחלט לבנות בקרבתם את "שכונת פועלי הרכבת". הקריה הייתה השכונה העירונית הראשונה בעמק זבולון, והבסיס לקריות שנבנו אחריה. היא תוכננה על ידי ריכארד קאופמן ונקראה תחילה "תל עד". עם כניסת 160 המשפחות הראשונות לבתיהן, ולאחר רצח ארלוזורוב ביוני 1933, הוחלט לקרוא לה על שמו. הקריה הייתה קואופרטיב המבוסס על עזרה הדדית, אחריות הדדית ושוויון. הקואופרטיב הוא שבנה את הבתים ואת מוסדות הציבור, והוא שהכשיר מגרשים לחקלאות זעירה ולענפי חרושת ומלאכה. חל איסור על הקמת עסקים פרטיים, וכתושבים התקבלו רק חברי הסתדרות שאינם חברים בארגון התיישבותי אחר ושאינם להם בית נוסף. בתי הקריה היו צנועים ופשוטים ביותר, בני חדר אחד (בהמשך גם שניים) - קופסאות לבנות וזהות הפזורות במרחב.

את רוב מבני הציבור בקריה תכננו האדריכלים מוניו ויניראוב-גיתאי ואל מנספלד, שהשתמשו באלמנטים פשוטים כמו בלוקים, קווים ישרים וטייח לבן. לביצוע העבודות נשכרה חברת "סולל בונה", בה ניהל סבי - מתתיהו בלוצרקובסקי-אבישר, מבוני קרית חיים - את אגף הכלים הכבדים במחוז הצפון.

שלוש שנים לאחר חנוכת בית "יד למגינים" ביגור הוחלט לבנות את "בית בר-יהודה" הקטן והאינטימי יותר, מה שהעיד כי האולם הגדול, המרוחק מלב הקיבוץ, לא ענה על כל הצרכים התרבותיים

במערכות תש"ח. הפרוגרמה כללה קולנוע ותיאטרון, אסיפות, חדרי תרבות, מוזיקה, ספורט והנצחה. החלטה קשה וחשובה הייתה להשתמש בכספי השילומים מגרמניה להקמתו. הוא נבנה על ידי חברי הקיבוץ, שתרמו כל אחד יומיים עבודה, ובעזרת קבוצות הנוער של יגור.

המבנה, בתכנונו האדריכל שלמה גלעד, הוקם על שטח של 2,000 מ"ר בחלקו הצפון מערבי של הקיבוץ כדי שלא להפריע את שלוות החברים. מבנהו כולל שתי חזיתות צידיות עשויות קמטי בטון. הוא נחנך בראשית 1964 בשם "יד למגינים", ומיד הפך למרכז חיי התרבות בקיבוץ. התקיימו בו תערוכות, מופעים וחגים, לרבות סדר הפסח נוסח יגור שבו התכנסו יחד כ-2,000 נפשות. אלפים רבים מתושבי העמק נהנו ממנו, אך רק ב-1966 הושלם חדר ההנצחה שבתוכו. הוויכוח על אופן ההנצחה נמשך בשנות החמישים והשישים, וחשף את הקושי הגדול של הנצחה בחברה הקיבוצית. הוא לווה בנימוקים כמו "בהתאם לאורח חיינו" או "מפעל ההולם את ההווה שלנו",

והשאיר את משפחות הנופלים כעוסות ולא מסופקות.

ב-1965 נפטר חבר הקיבוץ ישראל בר-יהודה (אידלסון), והוחלט להקים מבנה תרבות על שמו. היה זה בסך הכל שלוש שנים לאחר חנוכת בית "יד למגינים", מה שמעיד שהאולם הגדול, המרוחק מלב הקיבוץ, לא ענה על כל הצרכים

התרבותיים. נקבע כי "בית בר-יהודה" יהיה המרכז התרבותי של יגור. הוא נבנה לצד חדר האוכל, כדי לשלבו בחיי היום-יום של החברים, ונחנך באפריל 1969. יש בו אולם הרצאות, חדרים לפעולה תרבותית ולחוגים, ספרייה מרכזית, מועדון לחברים, חדר מוזיקה ורחבת כינוס. ניכר שבבנייתו ובאופן הפעלתו

בית בת-שבע. מקור: ארכיון יגור

הופקו לקחי "יד למגינים", והוא הצליח להפוך למרכז תרבותי תוסס. בסופו של דבר הוחלט להעביר את בית "יד למגינים" לידי המועצה אזורית זבולון, ו"בית בר-יהודה" מתפקד עד היום כבית התרבות של יגור.

יאיר שמואלי הוא סטודנט בשנה חמישית בבית הספר לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי באוניברסיטת תל אביב. התמסס לכתב במסגרת הסמינר "זוהיות ואדריכלות, מקרה מבחן: בתי עם בארץ ישראל", בהנחיית ד"ר אסתר גרבינר. הכותב מודה לחברי יגור ענת עוגן, איתן שדה, דוד והרן ילין ונטע חכמוביץ, אחראית הארכיון.

קיבוץ יגור נוסד בסוף 1922 בעמק זבולון, למרגלות הכרמל. מראשיתו התאפיין בפעילותו התרבותית, ובמיוחד בחגים שקיים כחלק מהאידיאולוגיה החברתית שלו. בתחום זה רב היה פועלו של יהודה שרת, שהצטרף ליגור ב-1927 והקדיש

בית יד למגינים. מקור: ארכיון יגור

את רוב זמנו ליצירת דפוסי חג חדשים המתאימים לאדם העברי העובד. שרת יצר את "סדרי" ט"ו בשבט, ביכורים והבאת העומר, חיבר את מסכות "א באדר ותשעה באב, וערך והלחין את סדר הפסח נוסח יגור. חיי התרבות של יגור החלו בצריף חדר האוכל. כשנחנך חדר האוכל החדש והמפואר במרכז הקיבוץ, בשנת 1935,

נאמר כי הוא "...ימשיך להיות ביתנו החברתי, שימש מרכז לכל שטחי חיינו...". הקמתו עלתה כסף רב והמבנה המפואר עורר ביקורת, אך גם את "...שמחת הפרולטריון, העמל, יוצר ובונה כל השנים בשביל זרים, וכעת הקים בית לעצמו...".

עם השנים גדל הקיבוץ, וחדר האוכל קטן מלהכיל אירועים גדולים. במקביל, וכדי לענות על הצורך במוסד תרבותי אינטימי, נחנך ב-1946 בית-תרבות על שם חבר הקיבוץ אריה אברך. המקום יועד להיות "בית עקד" ל-40,000 ספרים, עם חדר קריאה וחדר עיון, "בהם יישבו חברים לכשיתפנו מעבודת יומם ... להרחיב ידיעותיהם, לדבקה בתרבות עמנו, להעמיק שורש בארצנו שאנו נכספים לגאולתה...".

בבד עם חנוכת בית אברך הוחלט ביגור לבנות בית-תרבות נוסף על שם בת-שבע חייקין, חברת הקיבוץ שנפטרה ב-1946. חילוקי דעות התגלעו בשאלה האם יהיה זה בית-ועד לנוער, בית-עם או בית-טבע. בטיעונים שהושמעו עלו צרכי החברים, למשל "... אנו זקוקים לבית אשר יכיל המונים בתוכו, וישמש לכינוסים ולצרכי המקום".

לבסוף כלל "בית בת-שבע" אולם גדול, חדרי קטנים לפעילויות תרבות ומגרש ספורט מצויד. המבנה הוקם בשטח משופע, ומחזיתו המרכזית נמשכו טרסות אל מגרש הספורט. הוא נחנך במאי 1950 ושימש לכינוסים קטנים, הרצאות, קונצרטים והצגות קולנוע. למרות הגדרתו כבית-נוער שימש כבית-תרבות לכלל החברים, והתקיימו בו רוב האירועים של היישוב. הצורך באולם גדול שב ועלה, והוא ששלל את הדרך לבניית בית-עם גדול. ב-1953 החלו לדון ביגור בבניית בית-עם להנצחת עשרת חללי הקיבוץ

הבמה המשותפת בין עין חרוד לתל יוסף עמית עמיהוד-מוזס

התרבות והאמנות היו חלק בלתי נפרד מחיי ישובי העמק: "לא כבר דל ועני, נחלת אנשים מוגבלים, משועבדים לטבע; לא אנשים בלי חיי רוח, בלי אמנות ומדע"

"...ישמש כנקודת התייחסות וכסמל להתיישבויות החקלאיות הטובות ביותר שלנו".

מראשית קיומם, נתפסו התרבות והאמנות כחלק בלתי נפרד מחיי עין חרוד ותל יוסף, כפי שאמר יצחק טבנקין: "לא כבר דל ועני, נחלת אנשים מוגבלים, משועבדים לטבע; לא אנשים בלי חיי רוח, בלי אמנות ומדע. לא צמצום אופקים ... כשם שעיצב הקפיטליזם". מופעים מוסיקליים או הצגות תיאטרון היו נדירים בעמק, אך הביקוש להם רב. כשהציע תיאטרון

הקיבוצים עין חרוד ותל יוסף נוסדו ב-1921 כמשק משותף, על בסיס רעיונות גדוד העבודה ותפישת הקבוצה הגדולה.

את תוכנית האב של שני הישובים תכנן האדריכל ריכרד קאופמן, שהאמין כי על הארכיטקטורה לשקף את אופי הישוב ואת השקפת העולם של תושביו. הוא החליט למקם אותם על מורדותיה הדרומיים של הגבעה, ועל פסגתה לבנות את מוסדות הציבור המשותפים שבמרכזם בניין תרבות אזורי לישובי העמק. על בית התרבות אמר כי

"הבימה" להופיע בעין חרוד החליטו החברים לצמצם את תפריטם כדי לממן את המופע. ב-1931, לאחר שנים של קשר עם "הבימה", החל בעמק דיון בהקמת במה משותפת למופעי תרבות בעין חרוד ותל יוסף, ראשי קיבוצי העמק. הפרוגרמה נכתבה על ידי הישובים בתיאום עם "הבימה", שדרש במה גדולה, מערך תפאורות, תנאים אקוסטיים, חדרי איפור, מחסנים ואולם ל-2,000 צופים.

את הבמה תכנן האדריכל אריה שרון, מהחשובים והמשפיעים באדריכלי הארץ. תפישתו המודרניסטית השתלבה בגישת (המשך בעמוד 7)

ורבים נפצעו. המאורע הטראומטי היה זמן רב לנושא שיחה בעמק. בשנות השישים חדל המבנה בהדרגה לשמש בתפקידו המקורי, ומפלס הבמה החל לשמש כאולם ספורט חורפי לילדי בית הספר "עמק חרוד". לשם כך נאטמה החזית הראשית ונוסף לה חדר כניסה קטן בעל מדרגות בטון. שאר הכניסות למבנה וכמה מחלונותיו נאטמו גם הם. לאחר מלחמת ששת הימים נעזבה הבמה המשותפת, והמבנה שאצר בתוכו אידיאולוגיות תרבותיות, חברתיות ופוליטיות גווע עם דעיכת הרעיון הקיבוצי בארץ.

כיום מצב הבניין כפי רע. רעפים רבים חסרים בגג ורצפת העץ של מפלס הבמה ספוגת לחות ומחוררת. קירות המרתף מתקלפים ומעוטרים בכתובות גרפיטי, מרצפות רבות נעקרו ממקומן וחללי גדושים בפסולת. ציפורי העמק הן היחידות שפוקדות עתה את הבמה המשותפת.

עמית עמיהוד-מוזס היא סטודנטית בשנה חמישית בבית הספר לאדריכלות ע"ש דוד עוראלי באוניברסיטת תל אביב. הטקסט נכתב במסגרת הסמינר "זהויות ואדריכלות, מקרה מבחן: בתי עם בארץ ישראל", בהנחיית ד"ר אסתר גרבינר.

הנהנה מהצל שמטיל המבנה. הקמת הבמה עוררה התלהבות רבה בציבור העברי בעמק, וחברי עין חרוד ותל יוסף, שהובילו את המפעל, אף תרמו לה ימי עבודה. גם שאר המשקים השתתפו בבנייה, מי בכסף ומי בימי עבודה. הבמה המשותפת נחנכה באוגוסט 1939 בהצגת "האנוסים" של תיאטרון "הבימה". הצגות תיאטרון תפסו מאז מקום נכבד בלוח המופעים,

לצד קונצרטים, מפגשים פוליטיים ועוד. הבמה שירתה לא רק צרכי תרבות אלא שימשה גם כמרכז תרבותי-חברתי ל-23 ישובי האזור וביטאה את חלום השיתוף התרבותי של ישובי העמק.

אירוע קשה אירע ב-1944, כשנערכה בעין חרוד הזמרייה הראשונה בארץ - כינוס של כ-800 חברי מקהלות מרחבי היישוב. בערב המופע קרסה הבמה הגדולה תחת משקל הזמרים,

הבמה המשותפת בשנות השלושים. מקור: ארכיון עין חרוד מאוחז

(המשך מעמוד 6)

החדשנות וההתנתקות מן המסורת של הישובים, ובהתאם לדרישות הפרוגרמה הוא תכנן מבנה בטון אנכי בן שני מפלסים, בשטח של 170 מ"ר. הבניין מתנשא לגובה של ארבעה-עשר מטרים ולראשו גג רעפים משופע. החזית הראשית שלו פונה צפונה, למעלה המדרון, וכך שימש השיפוע העולה מהבמה למיקום מושבי הקהל, כאמפיתיאטרון פתוח

בתי העם הטמפלרים בארץ-ישראל איל יעקב אייזלר

בתי העם במושבות הטמפלרים שימשו כמרכז רוחני, תרבותי ודתי, ומוקמו בדרך כלל במרכז היישוב. ייחודם הארכיטקטוני סימל את חשיבותם בחיי הקהילה

בית העם במושבה הטמפלרית וילהלמה

באמצעות רכישת חלקת קרקע לצד מסילת הברזל היפואית. בשטח זה, שנקרא "ואלהאלה" (שמי האלים), נבנו בית-עם ובית-ספר חדשים, שהיו

הטמפלרים הם קבוצה דתית פיאטיסטית שנוסדה באמצע המאה התשע-עשרה בממלכת וירטמברג שבדרום-מערב גרמניה. מייסדה היה כריסטוף הופמן - הוגה דעות, מחנך ותיאולוג, שיחד עם גיאורג דוד הרדג הנהיג את האגודה כבסיס לעם חדש בשם "עם האל", שיחיה על פי כתבי הקודש וחיי הנוצרים הקדומים, וישמש דוגמה לעמים האחרים בכך שינהג באמונה, בצניעות ובענווה. אנשי האגודה נקראו "טמפלרים" או "בני ההיכל", בשל אמונתם כי בעתיד יעלו לארץ הקודש ולירושלים וייסדו שם מקדש דתי-רוחני.

שני מנהיגי האגודה התחילו לבצע את תוכנית ההגירה לארץ-ישראל בקיץ 1868. הם ניסו להשיג פירמן להתיישבות בנצרת, ומשנכשלו בחרו בחיפה. בעיר קטנה זו כבר חיו זה בצד זה נוצרים ומוסלמים, והחשוב מכל - היא הייתה קרובה לים, מה שהקל על הקשר עם העולם החיצון. כך החלה התיישבות הטמפלרים בארץ. ראשית בחיפה ואחר כך ביפו, במבנים שנרכשו ב-1869 מהמושבה האמריקנית שנעזבה. ב-1871 הוקמה המושבה החקלאית שרונה (כיום במתחם הקריה בתל אביב), וב-1873 המושבה האחרונה בגל העלייה הראשון, בעמק רפאים בירושלים.

לאחר ביקורו של הקיסר הגרמני וילהלם השני בארץ, ב-1898, הוקמו שלוש מושבות נוספות לילדי המתישבים: וילהלמה במרכז (כיום בני עטרות), ב-1902, ובית-לחם הגלילית וולדהיים (אלוני אבא) ב-1906-1907. הטמפלרים לא בנו במושבותיהם כנסיות כי אם בתי עם, ששמשו את הקהילה כמרכז תרבותי, חינוכי וגם דתי. המבנה הראשון שבנו בארץ היה בית העם שנחנך במארס 1870 במושבה החיפנית, והיה גם בית העם הראשון בארץ-ישראל. עצם ההחלטה לבנותו לפני בתי המתישבים מצביעה על חשיבותו בתודעתם. האדריכל פטר יוליוס לויטווד תכנן בקומתו הראשונה אולם-תפילה, אולם-כנסים ובית-ספר, ובקומה השנייה דירה למורה. אבני הבנייה נחצבו למרגלות הכרמל, ועל משקוף הדלת חרט הסתת והמתכנן יעקב שומאכר, שתכנן ובנה אחר כך את בתי המגורים במושבה, את הכתובת הגרמנית "1869 - אם אשכחך ירושלים תשכך ימיני". בכתב העת של האגודה ציינו המתישבים כי זה יהיה "בית לדוגמה" (Musterhaus) בעבורם. בספטמבר 1890 נחנך חלקו השני של המבנה, ועל משקוף הדלת האחורית נחרט "יעד הלום עזר לנו האל 1890".

במושבה ביפו, שבתיה כבר היו בנויים, הפכו הטמפלרים את הכנסייה האמריקנית לבית-עם. ב-1870 נחנך מבנה חדש לבית-עם ובית-ספר במושבה, והוא שימש את הקהילה עד לשנת 1912, אז הוגדלה המושבה

בשימוש עד מלחמת העולם השנייה. גם במושבה שרונה היה בית העם אחד המבנים הראשונים שהוקמו, כשבקומת הקרקע שלו בית-ספר ואולם-כינוסים ובקומה השנייה מגורי המורה ומשפחתו. המבנה, בתכנונו של האדריכל תיאודור זנדל, נבנה מאבן כורכר מהמחצבה בשרונה, ובשנת 1877 הוצב בראשו מגדל שעון עם פעמונים מהיער השחור. ב-1912 נבנה בית-עם חדש, חד-קומתי, מול המבנה הישן, שהוסיף לשמש כבית-ספר עד לשנות השלושים. בית העם הירושלמי נבנה ב-1883 בצומת הרחובות עמק רפאים ודרך בית-לחם. הסיבה לבנייתו המאוחרת הייתה החלטתו של ראש האגודה, הופמן, לעבור מיפו לירושלים בשנים 1877-1878. רק לאחר בניית בתי ספר במושבה הוחלט על בניית בית-עם נפרד, שתוכנן גם הוא על ידי תיאודור זנדל ושימש רק לכינוסים ולחגיגת מועדים.

במושבה וילהלמה, שתכנן זנדל, נבנה בית העם מראשיתו כאולם כינוסים ותפילה, כשלצידו בית-ספר דו-קומתי נפרד. הוא נחנך ב-1903 ובמרכזו הועמדו שעון ופעמון שהובאו מגרמניה. בבית לחם הגלילית שימש בית העם מחנוכתו ב-1917 גם כבית-ספר. תחילה היה זה מבנה חד-קומתי, ובתקופת המנדט נוספה לו קומה שנייה. בוולדהיים, היא אלוני אבא, נבנתה כנסייה ולא בית-עם כיוון שמתישביה חזרו לחיק הכנסייה האוונגלית ולא השתייכו יותר לקהילה הטמפלרית.

בתי העם במושבות הטמפלרים שימשו, אם כן, כמרכז רוחני, תרבותי ודתי, ומוקמו בדרך כלל במרכז היישוב. ייחודם הארכיטקטוני סימל את חשיבותם בחיי הקהילה. בין קירותיהם נפלו החלטות חשובות על התפתחות התיישבות הטמפלרית בארץ, על חיי היום-יום של המתישבים וגם על יחסי הגומלין שבינם לבין האוכלוסייה הערבית והיהודית בארץ.

ד"ר איל יעקב אייזלר מהפקולטה לתיאולוגיה באוניברסיטת לודוויגסבורג בגרמניה חוקר את הפעילות האירופית ובעיקר הגרמנית בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה.

ריכארד קאופמן שרטט מתווה לבית-עם במרכז המושב, אך התוכנית שהכינה המחלקה להתיישבות חסרה את הלהט האידיאולוגי שבסקיצה שלו, כנראה בגלל אילוצים ביטחוניים

למעשה כ"בית בטחון" - מבנה מבוצר המאפשר כינוס של כל החברים והגנה היקפית, עם הכנה לחרכי ירי במרפסת הגבוהה המקיפה אותו. הוא נחנך ב-1931, בחג העשור למושב.

מימיו הראשונים היה בית העם מרכז לאירועים תרבותיים וקהילתיים מגוונים - ערבים של "התעלות על הקשיים" ו"הנאה רוחנית". הוא המשיך לתפקד כמרכז קהילתי גם בדורות הבאים, אך תרגום החזון למציאות לא היה מושלם: המבנה היה מנופח משהו, חסר הוד ומגושם במקצת, ואולי בשל כך לא זכה מעולם בכבוד שהוענק לפעילויות שהתקיימו בו. נראה כאילו לגוף האדריכלי כמעט שלא הייתה חשיבות בעיני החברים לאורך השנים שבהן ניצב במרכז המושב, והוא לא הצליח לקיים את האינטימיות הקהילתית של הצריף שקדם לו. ייתכן שהדברים היו נראים אחרת לו היה הבניין מתוכנן ברוח נלהבת יותר, תוך הדגשת תפקידו כבית תרבות. אך מבט ביקורתי ברישומיו של קאופמן עורר מלכתחילה תחושה של אי-התאמה בין הפורמליות, המונומנטליות והקלסיציסטיות המתפיפת, לבין המקום החלוצי ואווירת המושב הצעיר.

במשך השנים ידע בית העם ימים טובים וטובים-פחות מבחינה פיזית ותוכנית. בעלון המושב מחג השבועות תשכ"ו (1966) כתב חבר: "...מאז נבנה הבית, שימש המבנה לצרכים שונים... אבל במשך השנים השתנו הזמנים... אנו, המושב הוותיק בסביבה, נשארנו אחרונים המפגרים עם המבנה הגדול והמסורבל, הרוס מבחוץ ובפנים..." באותו עשור עבר הבניין שיפוץ גדול, שלא שינה אותו מבחינה מהותית, וכיום הוא עומד בפני שיפוץ נוסף. בית העם הוותיק של כפר יחזקאל ניצב במקומו למעלה משמונים שנה, כמעט ללא שינוי. יש בנפחו הגדול פוטנציאל רב, שמימושו בחכמה וביצירתיות ישיב את הבניין למרכז הפעילות התרבותית וללב הקהילה.

אלון מטוס הוא בוגר בית הספר לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי באוניברסיטת תל אביב, בן למשפחה מוותיקות כפר יחזקאל. הטקסט נכתב במסגרת הסמינר "זהויות ואדריכלות, מקרה מבחן: בתי עם בארץ ישראל", בהנחיית ד"ר אסתר גרבינר.

כפר יחזקאל, או בשמו המקורי "עין טבעון", עלה לקרקע בדצמבר 1921, אחד מראשוני היישובים בעמק יזרעאל המזרחי ואחד משני המושבים הראשונים בארץ. מקימיו, חברי העלייה השנייה ברובם, ראו במוסד בית העם מקום מרכזי, שבו "...יצמח ויוחג החג הגדול - חג החיים והעבודה... בית כנסייה של הפועלים". ריכארד קאופמן, מחבר תוכנית המתאר של המושב, נתן כדרכו ביטוי מרחבי לאידיאולוגיה של המתישבים ומיקם את המבנה במרכז "המעגל" של המושב. הוא שרטט אותו כבניין הגדול ביישוב, בעל כיפה ועיטורים מהודרים - מבנה מונומנטלי המחולל סביבו את המושב כפי שהתרבות מחוללת את חברת הפועלים בארץ.

מבני הבטון הראשונים שנבנו במושב היו הרפתות, אחריהן נבנו בתי הקבע ואחריהם בית הספר - המוסד הציבורי הראשון של היישוב. במרכז המושב עמד צריף עץ קטן שבו התקיימה הפעילות המשותפת - "...כתליו היו עדים לאספות נרגשות וחגיגות שמחה". רק בסוף שנות העשרים הוחלט לבנות במקומו בית-עם חדש, ומעניין שבפרוטוקולים נמצאו רק מעט דיונים על כך, להבדיל מהפולמוסים הנרחבים בסוגיות חינוך, חקלאות וערבות הדדית.

תכנונו של בית העם, שהחל סמוך למאורעות 1929, הואץ בעקבותיהם. הוא תוכנן במשרד הטכני של המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית, כנראה על ידי האדריכל דב קוצ'ינסקי, באופן שלא שיקף את הלהט אידיאולוגי שיש בסקיצות של קאופמן. נראה כי שיקולי הביטחון דחקו את העיסוק במראהו של המבנה ובהתאמתו לצורכי הקהילה, והוא נבנה וערבות הדדית.

תכנונו של בית העם, שהחל סמוך למאורעות 1929, הואץ בעקבותיהם. הוא תוכנן במשרד הטכני של המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית, כנראה על ידי האדריכל דב קוצ'ינסקי, באופן שלא שיקף את הלהט אידיאולוגי שיש בסקיצות של קאופמן. נראה כי שיקולי הביטחון דחקו את העיסוק במראהו של המבנה ובהתאמתו לצורכי הקהילה, והוא נבנה וערבות הדדית.

מכתבים ותגובות

על תופעת הסליקים

קראתי בעניין את הכתבה "אם תרצו אין זו אגדה" בגיליון 27 של "הגלילה", על גילוי "הסליק הגדול" בעין השופט. כפי שנאמר בכתבה, אכן ראוי שהמצאים שנתגלו "יוצגו במוזיאונים לשם המחשת העבר לנו ולדורות הבאים".

עם זאת, כמי שהיה מופקד על הסליקים שהיו במצודת ביריה בתקופת טרום המדינה, תופעה זו היא תעלומה בעיני. איך קרה שכמות עצומה כזו של נשק נשמרה בסוד, ולא נעשה בה שימוש בימים שבהם היינו כל כך זקוקים לנשק?

מ', חבר משארות יצחק ואז איש קיבוץ שדה אליהו, היה מפקד מחלקה ב"הגנה". עם גיוסו לצה"ל במאי 1948 הוא פיקד על כיתה, וקיבל תת-מקלע לעצמו, רובה לסגנו ומקלות לשאר הלוחמים. כל זה בזמן שבסליק הקרוב נשמרו מאה כלי נשק מסוגים שונים, שלא ניתנו ללוחמים. בעבורי זו תעלומה.

יוסף פרדס, מזכיר העמותה לשיקום מצודת ביריה

מפת "רכבת העמק" שבתוך מפת כביש הצפון המחודשת

ברצוני להעיר על טעויות במפת רכבת העמק הנספחת למפת כביש הצפון שהופצה עם "הגלילה" האחרון, לקראת הדפסת מהדורה נוספת של המפה. ראשית, חסרות בה תחנות וחניות, ואין גם הבחנה בין תחנה לחניה. כל זה ניחא, אך אינני יכול להסכים שתמשיכו להשריש את המצאת התחנה שלא הייתה ולא נבראה - תחנתכם (לא תחנת "רכבת העמק") "כפר יחזקאל".

עם עלייתן על הקרקע של הנקודות עין חרוד (במעין חרוד), גבעת יחזקאל/עין טבעון (כפר יחזקאל) והגבעה (גבע), בסוף 1921, החלה הרכבת לעצור במקום. על פי דיווחים בעיתונות הארץ נקראה התחנה במאוס 1922 "יחזקאליה", והשם שונה ביוני 1922 ל"תחנת עין חרוד". גם בתקופה הקצרה שבה נקראה התחנה "יחזקאליה" התחרה בשם זה השם הלא-רשמי "נוריס". מיוני 1922 ועד 1938 נקראה התחנה "תחנת עין חרוד", ומתחילת שנות הארבעים היה שמה "גבע" והיא הייתה למעשה חניה. לכן, נכון לקרוא לה במפה "תחנת עין חרוד - גבע".

למרות שמעולם לא נקראה בשם זה, הציבו אנשי המועצה לשימור אתרים על המבנה של תחנת גבע שלט טועה ומטעה - "תחנת כפר יחזקאל". הטעות הופיעה באתר האינטרנט של כפר יחזקאל, ממנו העתיק מרדכי נאור את המפה המוצגת כמפה ראשית במרכז המבקרים של רכבת העמק בכפר יהושע. אותן הערות חלות גם על הספר שהוציא נאור בהוצאת המועצה לשימור אתרים. ואם לא די בכך - במפה הראשית של האתר בכפר יהושע ובספר חסרה התחנה התורכית 5.4. לכן אולי היא חסרה גם במפה שאתם הפצתם.

יהודה לבנוני

התנצלות: ממפת כביש הצפון נשמט בטעות ציון תרומתה של החברה הממשלתית לתיירות להפקת המפה. מערכת "הגלילה" מתנצלת ומודה לחמ"ת על תרומתה.

יוצא לאור על-ידי ועדות הגליל העליון והתחתון ואזור העמקים של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בסיוע המכללה האקדמית גליל מערבי.
כתובת המערכת: המועצה לשימור אתרי מורשת, משטרת נחלל, ת.ד. 865, רמת ישי, 30095. טלפון: 04-6415073, פקס: 04-6514540, דוא"ל: merav1806@gmail.com.
עורכת: מירב גרץ רוזן. חברי המערכת: ענת יוניוס, עמרי שלמון, שמעון צפרייר, אורי בן ציוני, יוסי מורנו, נדב קלר, עלי כהן, בצלאל רינות, יוני גדעוני, רבקה אמבון, גדעון גלעדי. נדפס בדפוס י.ט.כ. מגדל העמק, טלפון 04-6540243.